

אופיו של דין כיפה

מבוא

עונשי מיתת בית דין הם מן הדינים החמורים ביותר בתורה. אנו יודעים כי גם בתקופה בה היתה ביד בית דין הסמכות להפעיל עונשים אלו, הם מעטו להשתמש בה ביותר.¹ לכן מפתיע מאד לראות שלאחר פירוט עונשי מיתות בית דין,² המשנה בסנהדרין מונה מספר מיתות בית דין בעלות אופי בלתי ממוסד ומעמד משפטי שונה מאשר מיתות בית דין האחרות. אחת מהן מתבצעת ע"י בית דין עצמו ואחרות אף נעשות מחוץ לבית דין. עונש המיתה ה"בלתי פורמלי" שבית דין עצמו מבצע הוא דין הכיפה, שבו מכניסים בית הדין את הנידון לתא ומאכילים אותו באופן שמקרב את מותו.

במאמרנו זה נעיין בדין עונש הכיפה, ודרך הדינים השונים שבמסגרתם מפעילים אותו, ננסה לעמוד על מהותו, ועל הקשר המיוחד שלו לדין רוצח דווקא.³

המקורות התנאיים

דין הכיפה במשנה (סנהדרין ט, ג-ה) מוזכר לאחר דיני הרוצח השונים והוא מופיע בשלושה הקשרים שונים, כאשר שניים מתוכם קשורים גם הם ברצח:

רוצח שנתערב באחרים כולן פטורין רבי יהודה אומר כונסין אותן לכיפה.

¹ סנהדרין ההורגת אחד בשבוע - נקראת חובלנית; רבי אליעזר בן עזריה אומר: אחד לשבעים שנה. רבי טרפון ורבי עקיבא אומרים: אילו היינו בסנהדרין - לא נהרג אדם מעולם; רבן שמעון בן גמליאל אומר: אף הן מרבין שופכי דמים בישראל (סנהדרין ז, א).

² למעט דין חנק שנדחה לסוף המסכת.

³ שאלה במישור אחר שאין כאן המקום בשבילה היא, האם יש בכיפה אלמנט של מאסר, או שזוהי פשוט הוצאה להורג באופן ייחודי? נציין בהקשר הזה את דין החבישה בדף עח, ב, שבפשטות נועד כדי לעכב את המכה עד שיתבררו תוצאות המכה, אך האחרונים כבר העלו שיתכן שיש גם שם אלמנט של עונש.

אופיו של דין כיפה

כל חייבי מיתות שנתערבו זה בזה נדונין בקלה. הנסקלין בנשרפין, רבי שמעון אומר נדונין בסקילה - שהשריפה חמורה; וחכמים אומרים נדונין בשריפה - שהסקילה חמורה...

מי שלקה ושנה בית דין מכניסים אותו לכיפה ומאכילין אותו שעורין עד שכריסו מתבקעת,

ההורג נפש שלא בעדים מכניסין אותו לכיפה ומאכילין אותו לחם צר ומים לחץ:

לאחר קריאה ראשונית כבר עולות שאלות ביחס לדין זה - מהו הקשר בין המקרים השונים שמביאים לידי דין הכיפה, ואיזה עקרון עומד מאחוריהם? כמו כן יש לשאול האם דין כיפה קשור דווקא לדין רצח,⁴ ואיך משתלב בתוך זה דין לקה ושנה?

את דין הכיפה אנו מוצאים גם בתוספתא (יב, ה-ח), גם שם הדיון מתחיל בחייבי מיתות שנתערבו:

חייבי מיתות חמורות שנתחייבו בחייבי מיתות קלות ממיתין אותן בקלה שבהן ר' יוסי אומ' קלה שבמיתות חנק.

עבר עבירה שיש בה שתי מיתות ממיתין אותו בחמורה שבהן.

כל חייבי מיתות שבתורה שאי אתה יכול להמיתו במיתה חמורה שבהן המיתו באחת מכל המיתות בין קלות בין חמורות שנ' ובערת הרע מקרבך.

מתרין בו ושותק מתרין בו ומרכין בראשו מתרין בו פעם ראשונה ושנייה ובשלישית כונסין אותו לכיפה, אבא שאול אומ' אף בשלישית מתרין אתו וברביעית כונסין אותו לכיפה ומאכילין אותו לחם צר ומים לחץ.

כיוצא בו חייבי מלקיות שלקו ושנו מלקין אותן פעם ראשונה ושנייה ובשלישית כונסין אותן לכיפה אבא שאול או' אף בשלישית מלקין אותן וברביעית כונסין אותן לכיפה ומאכילין אותו שעורים עד שכריסו נבקעת.

⁴ לגבי דין רוצח שנתערב באחרים הרמב"ם (רוצח ד, ז) והמאירי כתבו בפירוש שמדובר רק בדין רצח ולא בעברות חמורות אחרות. בשירי הקרבן (סנהדרין ט, ה) כתב שהמשנה נקטה רוצח לרבותא, אך באמת הדין חל על כל חייבי מיתות בית דין.

התוספתא עוסקת בדין כיפה רק ביחס למי שלקה ושנה או שלא קיבל את ההתראה שהתרו בו. אך כאמור, ההקשר הוא חייבי מיתות שנתערבו שלגביהן הדין הוא שנידונין בקלה שבהן. אמנם כאשר התוספתא מדברת על מי ש'אי אתה יכול להמיתו במיתה חמורה', לא ברור האם כוונתה שישנה בעיה טכנית או משפטית בהריגה החמורה, כמו כן לא ברור האם ההריגה במיתה הקלה יותר היא מן הדין או כהוראת שעה שאינה משורת הדין, אך בכל אופן התוספתא מנמקת את ההריגה הזו על פי הפסוק 'ובערת הרע מקרבך' שנראה כנימוק רחב וחברתי, ולא כעונש על חטא.⁵ אם כן, ההקשר שבו מופיע דין כיפה בתוספתא נראה כענישה מנימוקים רחבים, ולא נימוקים משפטיים ישירים.

רוח דומה לגבי חיזוק נוסף לתפיסת הענישה ככזו הנובעת משיקולים רחבים ואינה רק תולדה ישירה של המעשה, עולה גם מתוך הגירסא של המשנה בירושלמי 'ההורג את הנפשות', וברמב"ם שכתב באופן דומה - 'ההורג נפשות'. משמע מלשונם שמדובר על אדם שמורגל בכך, וכמות העברות או שלום הציבור הם הגורם המחייב, ולא רצח ספציפי.

חשוב לציין שבירושלמי ובמדרשי ההלכה אין כל דיון בדין הכיפה. יתרה מזאת, יתכן שבניגוד להבנה הפשוטה העולה מן המשנה, מדעת ר' יוחנן בירושלמי עולה שהוא לא תפס את הכיפה כצורה של הוצאה להורג אלא כמאסר. הגמרא שם מעלה שלושה הסברים לדין רוצח שנתערב באחרים:

א"ר יוחנן ברוצח שנתערב בכשירין היא מתניתא.

ר' שמעון בן לקיש אמר ברוצח שלא נגמר דינו ונתערב ברוצח שנגמר דינו היא מתניתא.

שמואל אמר בשור בשוורים היא מתניתא. אם בשור בשוורים היא מתניתא ברא תנינן כונסין אותו לכיפה.⁶

מסתבר לומר שר' יוחנן שמעמיד בנתערב בכשרים לא סבר שיהרגו את כולם בכיפה בגלל האחד. על כן נראה יותר שבירושלמי תפסו את דין הכיפה בהקשר הזה כמאסר.

⁵ מקביל לאופן שבו הסבירו המאירי והערוך לנר את הלימוד של 'ובערת' בסנהדרין (עח, א) ביחס לדין טריפה שהרג - ראה בעניין זה גם קובץ שיעורים ח"ב, לט; ואור שמח עדות כ, ז.
⁶ הירושלמי אינו רוצה לקבל את ההסבר האחרון בבבלי שמדובר בשוורים.

אופיו של דין כיפה

גם במכילתא דרשב"י (כא, כח) מוזכרת הכיפה כמקום בו מניחים את השור בהמתנה לצורך ביצוע הדין, לראות אם ימות הניזק, והיא אינה מתפקדת ככלי לעונש.

מקור הדין

כאשר אנו מוצאים דין ייחודי כל כך כמו דין כיפה, אנו צריכים לבחון מהו מקור הסמכות שלו. אמנם הגמרא (סנהדרין פא, ב) מביאה פסוקים ה"רומזים" (כלשונה) על דין זה, אך הראשונים לא תפסו אותם כמקור לדין.⁷

רש"י (שם, ד"ה והיכא) כתב כי מקור הדין הוא בהלכה למשה מסיני:

והיכא רמיזא - ודאי הלכה למשה מסיני היא הך עונש דכיפה, ומיהו היכא רמיזא מקצת.

הרמ"ה (שם) משתמש כמקור במונח דברי סופרים, כאשר הוא מנסה להסביר מדוע לא נלמד להצריך בה התראה בקל וחומר מחייבי מלקויות:

וכי תימא אי הכי כיפה נמי תילף מחייבי מיתות בק"ו? שאני כיפה דמדברי סופרים היא ואין דנין דיני סופרים מדברי תורה.

למרות הניסוחים השונים של הראשונים, לא ברור שיש כאן מחלוקת, ויתכן ששני הראשונים מתכוונים לאותו עניין בניסוחים שונים.⁸

⁷ הר"י פערלא (ספר המצוות לרס"ג פתיחה לעונשין כא-כב) טען שרס"ג מונה את הכריתות ביחד עם מיתות ב"ד באותה מצווה, למרות שזה לכאורה לא דין שהוא ביד האדם, מפני שבוואריאציה מסוימת יהיה בזה דין כיפה. עם זאת, בספר המצוות של רס"ג שלפנינו אין אזכור לדין כיפה. בפשטות, הרס"ג לא מנה את כל העונשים ולא חילק בין מה שביד האדם ומה שבידי שמים.

⁸ לא ברור לי אם הראשונים הללו תפסו את המושגים הללו כקשיחים כל כך כמו שהגדיר אותם הרמב"ם. בכלל, מניין לרש"י שיש כאן הלכה למשה מסיני? הרי הרמב"ם לשיטתו לא היה אומר דבר כזה מדעתו. בנוסף, הדינים של הלכה למשה מסיני שקיבץ הרמב"ם בהקדמה למשנה אינם דינים עצמאיים מחודשים, וודאי שאינם דרמטיים כל כך כמו הדין הזה, אלא פרטי דינים מסוימים בתוך הלכות קיימות, הנוגעים בדרך כלל בגדרים ושיעורים שונים לאותן מצוות.

נראה יותר בסברה שרש"י התכוון לדין שהיה קיים ונהוג באופן מסורתי, וחז"ל היו צריכים להתמודד עימו ולתת לו מקום והגדרה הלכתית.

הריב"ש (רנא) בתשובה ארוכה הדנה בסמכות בית הדין לענוש בימיו, חולק וסובר שמקור הסמכות לדין כיפה הוא מן הכלל ש"בית דין מכין ועונשין שלא מן הדין"⁹:

תשובה: כבר ידעת, שכל מה שדנין דיני נפשות בזמן הזה [במקום שהותר מדינא דמלכותא] אינו מן הדין, שכבר בטלו דיני נפשות. אבל משום מיגדר מלתא, היו **בית דין מכין ועונשין, שלא מן התורה**, אם השעה צריכה; ואם בשאר העברות היו הורגין שלא כדין לצורך השעה, אצ"ל בשפיכות דמים, שהחמירו בו חז"ל, **שכונסין אותו לכיפה**, כשהורג שלא בעדים, כדאיתא בפרק הנשרפין (פא, ב); ואין כן בשאר חייבי מיתות בית דין.

הר"ן דוחה את הכיוון שהעלה הריב"ש שמקור הסמכות הוא בכחם של בית דין לענוש שלא מן הדין, ומסכים עם רש"י שיש כאן הלכה מקורית מן הקבלה. הר"ן מוכיח זאת על ידי השוואה בין כל המיתות יוצאות הדופן שהמשנה בסנהדרין מציינת בסוף פרק ט, שביניהן דין הבועל ארמית שעליו אמרו חז"ל שדינו ניתן בסיני. הר"ן מוסיף ומסביר מדוע לא יתכן שדין זה יהיה מכח בית דין לענוש שלא מן הדין:

דאם נאמר שם מדבריהם מטעם מכין ועונשין א"א דטעם מכין ועונשין ליתיה אלא לצורך שעה למראית הבית דין, אבל לעשות תקנה קבועה אין לנו שאין נביא רשאי לחדש דבר ומצוה עולמית וכ"ש לחדש מיתה למי שאינו מחויי' לה תקנה עולמית. לפיכך נראה דע"כ כל אלו השנויות במשנתנו הלל"מ.

הר"ן מבאר שאם אכן היה דין כיפה עונש שלא מן הדין אי אפשר היה למסד אותו באופן קבוע ולחטאים קבועים, אלא היה צורך לדון בכל מקרה ודור לגופו.

הר"ן כותב עוד שלגבי ההורג שלא בעדים המקור בפסוקים הוא פשוט:

ובהורג נפשות שלא בעדים אף על גב דלא אמרינן בגמרא היכא רמיזא משום דפשוט הוא להם מקרא דכתיב 'ולארץ לא יכופר כי אם בדם שופכו' שאחר שיש עדי אמת שהרג אין פוטרין אותו.

⁹ דוגמאות לדין זה ראה - ירושלמי סנהדרין ו, ג; בבלי סנהדרין מה, ב; סנהדרין מו, א. בכיוון זה הלך גם הזרע יצחק (כתובות לג:). שניסח את הדברים בצורה מחודשת יותר: "דהך דמשימין אותו בכיפה לא דאתא בכתובים אלא רבנן מרוחב דעתם שראו חומר הש"ד הוא שתקנו כך".

אופיו של דין כיפה

פרופ' אריה רייך (מעליות ז) גם הוא דחה את הקביעה, שהוא מביא בשם מנחם אלון, שמקור דין כיפה הוא דין עונשין ומכין שלא מן התורה. הוא מנמק את דבריו במספר סיבות:

1. במקום שהגמרא תחפש מקור והסבר לדין זה, היו צריכים להזכיר את דין עונשין שלא מן הדין בפירוש.
2. לא נאמרו בעונש זה ההגבלות שנאמרו בדין מכין שלא מן הדין (כפי שכתב כבר הר"ן).
3. אין כאן גמישות ביחס לתנאים של הדין כפי שהיינו מצפים בדין עונשין שלא מן הדין - דין כיפה נראה כחוק שחוקק באופן קבוע.
4. הרמב"ם הניח את דין מי שלקה ושנה בתוך דיני מלקות (סנהדרין יח) ואת דין הרוצח בהלכות רוצח - שניהם כחלק אינטגרלי מדני רוצח ומלקות. לעומתם, את דין מכין שלא מן הדין הוא הכניס בפרק כד, שהוא הסמכויות החריגות של בית הדין.
5. הרמב"ם אינו מנסח בהלכות אלו שעונש זה נתון לבחירת בית הדין, אלא כותב שזהו הדין ממש.

תשובתו התמציתית של אלון (מעליות שם) היא שחכמים יכולים לתקן תקנות שיעמדו לעולם - ואין בזה משום הוספה על התורה אם הם אינם מציגים זאת כך, אלא מבחינים בין "חקיקה ראשית" מן התורה ו"חקיקת משנה" מדרבנן.

אם כן, ראינו עד כה שתי גישות. האחת סוברת שדין כיפה הוא דין קבוע ומקובל מסיני, והאחרת סוברת שזהו דין מחודש שנובע מן הכח שנתנו לבית דין שבכל דור לדון במקרים קיצוניים שלא כדין הרגיל כהוראת שעה.

האם כיפה מוגדרת כמיתת בית דין?

כדי לברר לעומק את יסוד דין כיפה, נציג חקירה שעלתה באחרונים, שמקבילה במידה מסויימת לדיון שדנו במקור הדין. על רקע הדיון הזה ננסה להעלות כיוון שלישי, ובמידה מסויימת אמצעי, לביאור דין כיפה.

הפוסקים דנו באריכות בשאלה אם יש לכיפה דין מיתת בית דין, כך שכדי לקיימה צריכים אנו לבית דין של כ"ג שידונו אותו לכיפה ויכללו בו כל דיני בית הדין המשפטיים-פורמליים, או שהיא סנקציה חיצונית שמטילים בית דין, ולא עונש ממוסד. הם מעלים דוגמאות שונות לנפקא

מינות בין האפשרויות: דין "והצילו העדה" שמחזירין את רוצח לאחר גמר דין, דרישה וחקירה, אין עד נעשה דין, קים ליה בדרכה מיניה, ראו הבית דין כולם לחובה.¹⁰

בפשטות, המשנה מונה רק ארבע מיתות בית דין, ומבחינה בינם ובין המיתות האמורות בסוף פרקנו. כמו כן, העובדה שאנו מוצאים שההורג נפש בלא עדות כשרה נהרג בכיפה, הרי היא כאלף עדים על כך שאין זו מיתת בית דין!

הד לשאלה זו ניתן למצוא באפשרות שהגמרא (פא, ב) מעלה כי אבא שאול מחייב התראה מיוחדת לדין לכיפה. לפי האפשרות הזו נראה שהוא יסבור שכיפה היא עונש ממוסד בעל כללים משפטיים המאפיינים את שאר עונשי בית דין.

הרשב"א בתשובה (חדשות שמט)¹¹ כתב שלמרות שאין כח ביד בית דין בימינו לדון בדיני נפשות, הרי שיש בידם כח להרוג בדין כיפה:

שאלת - בארצנו יש תנאים בין הקהלות שכל יהודי שיהרוג יהודי יהרג?

תשובה - דבר תורה עכשו אין דנין דיני נפשות, דכתיב אשר יגידו לך מן המקום ההוא מלמד שהמקום גורם... אבל כל שראו הקהלות לדון ולגדור בפני הדור הפורץ, כגון לחתוך אחד מאבריו הרשות בידם... ואפילו להמיתו. אמר ר' אליעזר בן יעקב שמעתי שבית דין מכין ועונשין שלא מן התורה ולא לעבור על דברי תורה אלא כדי לעשות סייג לתורה... ואם ירצו יגזרו עליו מלקיות או גלות, הכל לפי מה שהוא אדם ראוי להחמיר עליו. או אם ראו לכנוס אותו לכיפה ולהאכילו לחם צר ומים לחץ, כמו ששנינו ההורג נפשות שלא בעדים כונסין אותו לכיפה ומאכילין אותו לחם צר ומים לחץ. הרי לך שאינן יכולין לדון אותו באחת מארבע מיתות המסורות לבית דין, ואעפ"י שאי אפשר לדונו בהן ולהורגו ממש, אפילו הכי כיון שוודאי הרג גורמין מיתתו כן.

גם הקובץ שיעורים (ב, לט) סבר שדין כיפה אינו זה מגדר של דיני נפשות. לדעתו הגדר הוא של מיתה מיוחדת, כמו בטריפה שהרג בפני בית דין (סנהדרין עח, א), שם הגמרא מנמקת שהורגים אותו משום 'ובערת הרע מקרבך':

¹⁰ דינים עקיפים נוספים עלו אצל האחרונים, למשל אבי הנחל (דרוש ו, כב, ב) שדן האם אין המזבח קולטו כמו במי שהמלך צריך להורגו (ראה לקמן מה שנכתוב, שאם דין כיפה הוא מכח השררה יש מקום לחייב להשוותו לדין המלך), ודין נוסף האם נידון כגברא קטילא אם הרגו מישהו בכיפה.
¹¹ כן כתב גם הרא"ה בחידושו לעבודה זרה כו, ב.

אופיו של דין כיפה

...ומשני משום דכתיב ובערת הרע, פירוש דאע"ג דליכא בזה משום דיני נפשות, מ"מ מצוה לבער את הרע, אפילו היכא דליכא דיני נפשות, ודוגמא לזה ההורג נפש שלא בעדים, מכניסין אותו לכיפה, והיינו ע"י עדות מיוחדת, דפסולין לדיני נפשות, מכל מקום כיון דכשרים לכל עדיות שבתורה, נאמנין להכניסו לכיפה, דליכא בזה משום דיני נפשות, אף שהוא מת ע"י כיפה.

והכי נמי טריפה שהרג בפני בית דין אין דנין אותו דיני נפשות כלל, דלא אפשר, אלא דין אחר הוא, והוא דין מיוחד באדם ולא בשור, ומה שמצינו בשור מצות ובערת הרע.¹²

החזון איש (סנהדרין כא, ה)¹³ לא היה מוכן לקבל שיש לבית הדין כח להרוג באופן קבוע שלא מן הדין. לדעתו דין כיפה הוא הלכה למשה מסיני מיוחדת לחייב אף בעדות מיוחדת וכדו', אך היא במעמד של מיתת בית דין לכל שאר ענייניה המשפטיים:

נראה דכיפה יש לו חומר של דיני נפשות בכל עשרה דברים שנשנו במתניתין (לב, א), וכן אם ראו כולם לחובה פוטרין אותו, ואין מושיבין זקן וסריס.

וכן משמע מגיטין (כח, ב) שמע מבית דין שלישראל פלוני מת, ופירש רש"י על ידי כיפה, ובעי לאוקמי יוצא למות, ומסיק לעולם מת ממש, ומשמע דיוצא לכיפה אין מעדין עליו, ורש"י פירש שם משום דילמא חזי ליה זכות וסוס רץ ומעמידו, ואין אוכלין אותו היום.

וכן אם נתערב קודם גמר דין בין אותן שנגמר דינן כולן פטורין, ואף על גב דהתם דינו במיתה, מכל מקום אם איתא דרוצח בלא התראה גומרים דינו שלא בפניו, כי הרג בהתראה נמי דין הוא שדינוהו לכיפה.

פרופ' רייך, שכאמור לעיל דחה את האפשרות שדין כיפה הוא מן הסמכויות החריגות של בית דין, הסיק כדברי החזון איש שדין כיפה הוא כמיתת בית דין לכל דבר ועניין, ולכן הוא לא ידון אחרי ביטול הסנהדרין ויחולו בה כל הדינים הפרוצדורליים של מיתה וסדרי בית דין.

¹² אחרונים נוספים צעדו בכיוון זה. במשנת יעבץ דייק זאת מלשון הגמרא בדף (פב, א) - "רחמנא פטריה ואנן קטלינן ליה?". ספר חמדת ישראל (נר מצווה, ל"ת יג) נוטה לומר שכיפה אינה צריכה לב"ד של כ"ג. אחת מן ההוכחות שלו היא מכך שכתוב "ב"ד מכניסין אותו לכיפה" שאותו ב"ד שהכה אותו במלקות הוא גם זה שמכניס אותו לכיפה.

¹³ בדרך זו הלך גם בשיעורי ר' שמואל סימן פ אות שמב.

ישנו קושי בשיטה זו כאשר אנו מעיינים במחלוקת האמוראים (פא, ב) לגבי השאלה איך יודעים שהנידון הוא אכן רוצח אם אין עדים שמעידים על חטאו:

מנא ידעינן? אמר רב בעדות מיוחדת, ושמואל אמר שלא בהתראה, ורב חסדא אמר אבימי כגון דאיתכחוש בבדיקות ולא איתכחוש בחקירות.

אם דין כיפה הוא אכן הלכה מקובלת, איך נחלקו האמוראים ביחס לעדות שהתורה דיברה בה בהלכה זו, האם נחלקו מה נמסר מסיני? יותר מזה קשה על הרמב"ם (רוצח ד, ח) והפוסקים שפסקו כשלושת ההסברים גם יחד, דבר שמצביע על עקרון שחל בשלושתם. נאלץ אם כן לומר שהחזון איש יסכים שיש כאן עקרון כלשהו, אלא שהלכה מקובלת זו הוגדרה מראש על פי עקרון זה - אך לגבי שאר דברים זהו דין מיתת בית דין מבחינה פרוצדורלית.

כפי שנכתוב להלן, גם אם נקבל את ההוכחות השונות לומר שמקור דין כיפה אינו מדין סמכותו של בית דין להעניש שלא מן הדין, לא חייבים לומר שזה יהיה דין בית דין ככל הדינים ועל כל הפרוצדורות המורגלות, ויתכן ללכת בנתיב ביניים.

כח השררה של בית הדין

כאמור, ראינו עד כה שתי שיטות מרכזיות. מן העבר האחד ראינו את שיטת החזון איש שצמצם ביותר את החידוש שבדין כיפה. לדעתו דין זה הוא במעמד של מיתת בית דין, אלא להלכה זו אופי מיוחד משלה. מן העבר השני ישנה שיטת הרשב"א והריב"ש שדין זה נובע מהכלל "מכין ועונשין שלא מן הדין". לאור הקשיים שעלו בכל אחד מן הכיוונים, נראה שצריך למצוא הגדרת ביניים לדין זה, בין דין בית דין ובין דין המלך.

נראה לי שאפשר להבין את תפקיד בית הדין בדין כיפה על פי הגדרת הדבר אברהם (א, א) לדין הפקר בית דין ודינא דמלכותא, שם בית הדין אינם מתפקדים כבית דין בלבד, אלא מכח "שררה" כלשונו:

והנראה לי דדעת רבנו יונה ז"ל היא, דהא דדינא דמלכותא דינא גם בקנינים ובדברים שבין אדם לחבירו, ידעינן לה מההוא קרא גופיה דילפינן מיניה בגיטין (לו, א) הפקר בית דין הפקר, מקרא ד'וכל אשר לא יבא לשלשת הימים כעצת השרים והזקנים יחרם

אופיו של דין כיפה

כל רכושו'. וסבירא ליה, דלא נאמרה הלכה זו על בית דין של ישראל בתור בית דין אלא בתור שררה וממשלה, שהרי שרים וזקנים כתיבי בקרא, ובאמת היינו הך.

והכי מתבאר להדיא מסנהדרין (ה, א) 'פשיטא כו' ומהכא להתם מהני דהכא שבט והתם מחוקק כדתניא לא יסור שבט מיהודה אלו ראשי גלויות שבבבל שרודין את ישראל בשבט ומחוקק מבין רגליו אלו בני בניו של הלל שמלמדין תורה ברבים, ופירש"י שבט לשון שררה ויש להן רשות להפקיר דהפקר בית דין הפקר.

על כל פנים נתבאר דהפקר בית דין מטעם שררה הוא, ולהכי סבירא ליה לרבנו יונה ז"ל דלאו דוקא על בית דין של ישראל נאמרה הלכה זו, אלא על כל שררה וממשלה בביתה שהיא השלטת בכל אשר לנתיניה, וזהו היסוד לדינא דמלכותא דינא גם בדברים שבין אדם לחבירו ובקנינים.

הדבר אברהם מבאר כי חלק מפעולותיו וסמכויותיו של בית דין אינם מכחו כערכאת שיפוט אלא כערכאה שלטונית. לשיפוט כללים נוקשים מאד, ומרחב היוזמה והדינמיות בהם הוא מוגבל מאד. לעומת זאת, בית דין יכולים לפעול גם כרשות שלטונית, לגזור לתקן ולשפוט לפי צורך דינמי. דברים אלו מתכתבים עם דברי הר"ן בדרשותיו (דרוש יא) שם הוא ביאר שיש לבית הדין שני "כובעים" - שיפוטי ושלטוני. במצב אידיאלי בית דין משתמשים בסמכות השיפוטית בלבד, והשלטונית נתון למלך, אך לעיתים בהעדר מלך, ולעיתים גם במקביל אליו, יש להם כח שררתי.

אמנם גם במסגרת כוחם כבית דין יש להם מרחב פעולה כלשהו לנטות מכללי השיפוט הנוקשים ולתקן תקנות ולפעול פעולות "שלא מן הדין", אך אפשרות זו מוגבלת מאד (רמב"ם סנהדרין כד, ד; ו-י):

יש לבית דין להלקות מי שאינו מחוייב מלקות ולהרוג מי שאינו מחוייב מיתה ולא לעבור על דברי תורה אלא לעשות סייג לתורה... כל אלו הדברים לפי מה שיראה הדיין שזה ראוי לכך ושהשעה צריכה, ובכל יהיו מעשיו לשם שמים... שיהיה זהיר שלא יהרס כבודם אלא להוסיף בכבוד המקום בלבד שכל המבזה את התורה גופו מחולל על הבריות והמכבד את התורה גופו מכובד על הבריות, ואין כבוד התורה אלא לעשות על פי חוקיה ומשפטיה.

בית הדין מוגבל לפעול לפי ראות עיניו באופן מקומי ולא כהוראה קבועה, אם האדם ראוי לכך במעשהו ואם השעה צריכה לכך. בנוסף, המעיין במקרים שעולים בגמרא שבהם מופעל כח בית דין לדון "שלא מן הדין", יראה שהם כולם עוסקים בחטאים כלפי שמיא, ונראה שמגמתם ביציאה מן הדין היא שמירה על התורה דווקא ולא על החברה - 'לעשות סייג לתורה... להוסיף בכבוד המקום'. לעומת זאת בדין כיפה ראו מקום לתת לבית דין כח רחב יותר, קבוע ושררתי, שיאפשר להם להרוג בצורה דומה למלך שמרחב הפעולה שלו לפעול שלא כדין המורגל בתחומים עליהם היה אמון היה רחב הרבה יותר משל בית דין.

אמנם אופן ההריגה של בית דין במקרה כזה לא יהיה בסייף כפי שדן המלך, אלא על ידי כיפה. דין זה יכול להיות קשור במספר סיבות:

1. בקביעה שאין כאן דין רוצח ממש, ואין כאן בכלל מיתת בית דין רגילה, אלא הורגים כאן משיקולים שונים ורחבים יותר.
2. בהבחנה ביניהם ובין המלך שפועל כך מעיקר הדין.
3. יתכן שיש כאן מעין הריגה של השמים - "קרובי קטלא" - הוא הפקיר עצמו במעשיו, ואנו מקרבים ומזרזים את מותו בגרמא - כביכול "סייעתא לשמיא".

אופי המקרים הנידונים בכיפה

מדוע התייחדו דיני רוצח ומי שלקה ושנה בדין כיפה? ומדוע דווקא בבעיות משפטיות מסוימות - עדות מיוחדת, ללא התראה, עדות שנכשלה בבדיקות - ראתה ההלכה לתת לבית הדין כח כל כך משמעותי?

נראה שיש לשים את הדגש על דברים הנלמדים מסוגיית רוצח בשגגה, שנפש שאבדה לא תכופר אלא בנפש הורגה. בכיוון זה הלך הר"ן שהבאנו לעיל, שהגמרא לא טרחה לציין מקור בפסוקים לדין כיפה לרוצח משום שברור שהוא מן הפסוק "ולארץ לא יכופר כי אם בדם שופכו". כך גם במרגליות הים (יח) שכותב כי יסוד דין ההריגה בכיפה הוא כמו גאולת הדם ברוצח בשגגה, ויכולתו של מלך להרוג שלא מן הדין בסייף - הריגה של "נקמה" שמטרתה לכפר על הדם.¹⁴

¹⁴ מרגליות הים מסיק מזה שיש ביד ב"ד כח להרוג בכל אופן שירצו, ולא דווקא בכיפה!

אופיו של דין כיפה

הקובץ שיעורים, שגם הוא כאמור הלך בכיוון המסביר את דין כיפה ככח שניתן לבית דין שלא מן הדין הרגיל, סבר שיסודו הוא מהפסוק "ובערת הרע מקרבך"¹⁵. נראה שגדר זה אינו עונש פרטי על מעשה שלא יכופר, אלא הוא נובע משיקולים רחבים יותר שעניינם הוא להגן על החברה. כמובן שניתן לומר שהעניין החברתי הוא סכנת הציבור מפני אותו הרוצח, אך נראה שהצורך החברתי כאן הוא יותר עמוק - החברה לא יכולה להרשות לעצמה לתת לרוצחים להתחמק מעונש, כי עיוות מוסרי כזה יקעקע את כל החברה כולה, או כלשון הרמב"ם (רוצח ד, ט) - "השחתת ישובו של עולם".

מעבר לעקרונות אלו כדאי לציין עניין משמעותי נוסף שקשור לפרקטיקה המשפטית (או הבלתי-משפטית) של דין כיפה, שיוכל לחבר בין דין לקה ושנה ובין דין רוצח. החומרה המיוחדת במי שלקה ושנה או שלא קיבל עליו את ההתראה, הוא שהם שמים ללעג את החוק ומשתמשים בפורמליות של המשפט כדי להגן על עצמם. כדי להתמודד נגד אדם כזה אי אפשר להישאר בתוך מסגרת ההגדרות הפורמאליות הנוקשות, לכן מסירים מעליו את הגנת המשפט הפורמלי, ומענישים אותו באופן לא "משפטי", בצורה עקיפה ובגרמא.

כיוון זה גם מתחבר למחלוקת בגמרא בדין מי שלקה ושנה, מהו הגורם הנשנה שמחייב את האדם - האם העבירות של החוטא או המלקות שבהן הוא נענש. בלשון הגמרא החקירה היא האם העבירות "מחזיקות" (מלשון חזקה) או שהמלקות "מחזיקות". אם נאמר שעבירות מחזיקות, העקרון יהיה שעצם הרשעה מחייבת, אך אם מלקות מחזיקות, המחייב הוא ההתעלמות והזלזול בבית דין, וההבנה שלא ניתן למנוע ממנו את העבירה יש לה השלכות רחבות יותר מאשר המעשה שהוא עובר עליו.

יחס דומה למי שלקה ושנה יקבל גם רוצח שפשע באופן החמור ביותר ונתלה בסיבות משפטניות חיצוניות בעניין העדות, שהן חיצוניות לוודאות המשפטית ביחס למעשהו, כדי להתחמק מעונש. בדין רוצח יש לנו שיקולים ראשוניים שקודמים למסגרת המשפטית (נקמת וכפרת הדם) ורחבים ממנה ('ובערת הרע מקרבך') ואנו לא נותנים לאדם כזה לחמוק מעונש, אלא נעניש אותו בצורה עקיפה.¹⁶

¹⁵ כמו דין "ובערת" שמתיר הריגת טריפה שהרג בפני ב"ד, שאינו על פי גברי עדות הרגילים.
¹⁶ בהקשר הזה ניתן להוסיף שדין כיפה נצרך גם במקום שיש עונש כרת מפני שיש נטיה של האדם לזלזל בעונש הכרת שאינו מתרחש לנגד עיניו, ולכן אנו מנכיחים את העונש במציאות.

סיכום

נראה שיש מקום לחבר בין דין כיפה ברוצח למוטיב שאנו מוצאים בדיני רצח לכל אורך הסוגיות, לפיו באופן מפתיע דווקא בדין הרוצח החמור יש פחות הקפדה על הכללים הפורמליים בדרך להענשתו. כך בגואל הדם, בבא במחותרת ובדין רודף (שלפי חלק מן הדעות יוחד לרצח בלבד). דווקא חומרתו העמוקה של הרוצח שפוגע ביסוד ומרכז הבריאה, מביאה לידי כך שהתורה מאפשרת, ובמקומות מסויימים אף מחייבת, לשמוט את הכללים הפורמליים לשם ביצוע גזר הדין הראוי לאותו אדם. הפגיעה בקדושת החיים ודמו של האדם היא מעשה שמחייב כפרה בכל מחיר והוא שמאפשר את השראת השכינה בארץ (במדבר לה, לג-לד):

וְלֹא תִחַנְיֵפוּ אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם בָּהּ כִּי הָדָם הוּא יִחַנְיֶף אֶת הָאָרֶץ וְלֹאֲרֹץ לֹא יִכַּפֵּר לְדָם אֲשֶׁר שִׁפַּף בָּהּ כִּי אִם בְּדָם שִׁפְכוּ: וְלֹא תִטְמֵא אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם יֹשְׁבִים בָּהּ אֲשֶׁר אֲנִי שֹׁכֵן בְּתוֹכָהּ כִּי אֲנִי ה' שֹׁכֵן בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל.